

A CIVIL TÁRSADALOM PROBLÉMÁJA 1989 UTÁN¹

D. Lőrincz József

D. Lőrincz József tanulmányában a civil társadalom fogalmának és társadalmi-politikai szerepének a fejlődéspályáját modellezi. A szerző konkrét történelmi példákon keresztül mutatja be, hogyan alakult a civil társadalomnak rendszerváltó szerepe, és milyen problémák merülnek fel a civil társadalommal kapcsolatosan a társadalmi átmenetben.

Bevezető · A huszadik század folyamán a civil társadalom fogalmát csak az utolsó 15-20 évben használták rendszereken. A nyolcvanas években úgy robbant be a társadalomelméleti, -kritikai szakirodalomba, a tágabb kritikai értelmiségi köztudatba, mint egy új paradigma, amely nemcsak bírálja a létező szocializmust, hanem konkrét cselekvési kiutat is igyekszik kínálni. Ráadásul, mindehhez erős erkölcsi alapot biztosít (ez legalább annyira fontos volt, mint a racionális érvek). Jelen írás célja megvizsgálni, hogy a mai társadalmi, politikai jelenségek leírására mennyire használható ez a fogalom, illetve, hogy mit őrzött meg az 1989 előtti morális töltetből.

Első lépésként megpróbáljuk rekonstruálni, mit is jelentett a civil társadalom fogalma a rendszerváltás előtt, illetve az azt követő néhány évben.² Majd számba vesszük, hogy a mából visszatekintve milyen problémákat kendőzött el a fogalom használata. Végül, hogy ez milyen újabb kérdések megjelenéséhez vezetett a rendszerváltás után. Hipotézisünk szerint ezek a problémák odavezetnek, hogy a civil társadalom által nyújtott kutatási, értelmezési szempont nem vállalható. A befejezés két lehetséges kiutat vázol.

A civil társadalom fogalma 1989 előtt és után · A civil társadalom fogalmának újjáéledését a 80-as években alapvetően meghatározta a („szocialista”) állam iránti bizalmatlanság. Az elsődleges ok az volt, hogy a régi rendszerben a központosított állam egyre több redisztributív, illetve szolgáltató funkciót igyekezett kisajátítani magának, holott egyértelmű volt, hogy ezeket nem képes ellátni.³ A szellemi erőfeszítések valószínűleg nem lettek volna annyira hatékonyak, ha a civil társadalom fogalma nem működik erőteljes ideológiai fegyverként is. Az akkori szóhasználatban, még ha kimondatlanul is, azokat a társadalmi csoportosulásokat jelentette, amelyekben a hatalomból kiszorított lakosság (a „nép”) megszervezte önmagát egy valamilyen közjó érdekében a totalitárius állam ellen.

Kulcsfontosságú eleme ennek az elképzelésnek, hogy a társadalmat nem „megszervezték” – „kívülről”, „felülről” –, hanem ez spontánul szerveződött, megszervezte önmagát.

A fogalom sikere, ereje három tényezőre vezethető vissza. Elsősorban a sajátos politikai körülmények szúrnak szemet, különösképpen, ha „rokonfogalmával”⁴, a totalitarizmussal hasonlítjuk össze. A totalitarizmus fogalma egyre kevésbé volt használható egy rutinizálódott államszocializmusban⁵. Főként miután – elsősorban Lengyelországban – bebizonyosodott, hogy az önszerveződő társadalom sikereket érhet el a létező szocializmus elleni harcban. Kiderült, hogy a totalitarizmuselmélet azért sem érvényes már, mert az állam nem tudja teljesen kordában tartani a civil társadalmat, hiszen lehetséges a nyílt lázadás, az ellenállás is. Így egyre inkább felértékelődött a civil társadalom elméletének az egyik vonulata, amely az állammal való szembenállását hirdette. A fogalom sikere másodszorban annak is tulajdonítható, hogy a hivatalos propaganda, vagy a „tudományos szocializmus” – akár „keményvonalas”, akár „reformer” változata – nem tudta szokásos eszközeivel semlegesíteni. Nem lehetett kisajátítani, értelmét elferdíteni, vagy ráfogni, hogy nincs szellemi értéke, hogy kizárólag ellenséges propaganda, „ideológia”. Harmadszorban fontos kiemelni, hogy az addigi kritikai megközelítésekhez képest, amelyek csak a fennálló rendszer bírálata, a negatívumok számbavételére, elemzésére korlátozódtak, a civil társadalom fogalmának volt pozitív üzenete is: kiemelte a szolidaritás, a közéletben való aktív, bátor részvétel, a közérdek fontosságát. Az egész kérdéskörnek tulajdonképpen a republikánus polgári erényeknek ez az újjáélesztése adta igazi erkölcsi töltetét.

A rendszerváltást többen is úgy értelmezték, mint a civil társadalom győzelmét az állam felett. A fordulat, az átmenet sikerességét annak függvényében magyarázták, hogy mennyire volt fejlett a civil társadalom, mennyire volt teljes a győzelme. A fogalom használata továbbra is utalt az állam iránti bizalmatlanságra. Arra, hogy az állam nemcsak elnyomó, hanem rossz ügyintéző, szervező is. A megoldás eszerint az lenne, ha a civil társadalom szervezetei átvennének bizonyos feladatokat az államtól. Vagy pedig az újonnan megjelent feladatokat az állam átruházná alapítványokra, egyesületekre. Mind a feladatokat, mind az intézményeket létrehozhatja akár az állam is. A működésükhöz szükséges forrásokat pedig (vagy legalábbis

egy részüket) szintén az állam biztosítaná. Ez nem csak azért jó, mert a civil szervezetek hatékonyabbak, mint az állam, hanem azért is, mert ilyenformán bizonyos tevékenységek depolitizálhatók, egyszerű ügyintézésé alakulhatnak. De a folyamat jelentősége még ennél is tovább mutat. Ugyanis ha a nem-politikai cselekvők folyamatos (vagy legalább rendszeres) részvételét a közéletben a demokrácia fontos ismérvének tekintjük, akkor a civil szféra növekedése a demokrácia kiszélesítéséhez vezet, a jelenlegi adminisztratív, politikai, stb. gyakorlat korrigálásához. Problémánkhoz tartozik tehát ennek alapján az a kérdés is, hogy mindaz, amit manapság a civil társadalom részeként tartunk számon, mennyiben járul hozzá „a szabadság kis köreinek” a kiszélesítéséhez.

A fogalom hiányosságai · A civil társadalom fogalmának az volt a nagy „történelmi szerencséje”, hogy felfutása egybeesett a kelet-európai rendszerváltásokkal. Emiatt a civil társadalmat középpontba helyező elméletek még nagyobb lendületet vettek, kritikájuk pedig megkésett. Milyen problémák felismerését nehezítette meg a civil társadalom fogalma?

1. Főleg az átmenet első éveiben képtelen volt megkülönböztetni az artikulált véleménnyel, szilárd értékekkel, célokkal, normákkal rendelkező, önmagát pragmatikusan szervezni tudó civil társadalmat a formátlan tömegetől, a csürhétől. A tüntetéseket, a (vad)sztrájkokat – mivel részvételen alapultak – majdnem mind úgy értelmezték, mint a civil társadalom, a demokratizálódás jeleit.⁶

Holott néhány, a standard felfogást legalább részben cáfoló jelenségre már azelőtt is felhívták a figyelmet. Tomaz Mastnak szlovén kutató például már a 80-as évek második felében bemutatta, hogy miként zúzta szét a szlovéniai punk mozgalmat az egyszerű állampolgárok szolidaritása az intoleranciában. Ebben az esetben a „civil társadalom” nem az államhatalmat támadta, hanem vele fogott össze egy alternatív ifjúsági mozgalom ellen.⁷

2. A civil társadalom fogalmának egyik ellenpárja az autoritarizmus fogalma volt, és a kettő egymást kölcsönösen befolyásolta. Az utóbbi iránti bálványromboló indulat annyira erős volt, hogy sokszor képtelen volt megkülönböztetni az autoritást az autoritarizmustól. Az autoritás leleplezése sokszor az autoritarizmus kritikájaként jelent meg, holott a kettő nem azonos.

3. Mivel a civil társadalom „paradigmája” számára csak az önszerveződés lehetett autentikus demokratikus gyakorlat, nem érinthették „pozitív” módon a szervezés, vezetés (leadership) problémáját. Ezeket kétféleképpen kerülték ki: egyrészt a kelet-európai értelmiség tematikájával, amely kizárólag az „ügy szeretetére”, a „közéleti”, „képviselői” szerepre helyezte a hangsúlyt. Másrészt viszont (a rosszabbik esetben) egy álkritikai álláspontonról kijelentették, hogy a régió elitje paternalista, el akarja nyomni az autentikus „alulról jövő” energiákat, kezdeményezéseket, és minden aktuális problémát ezzel magyaráztak.

4. A civil társadalom sokszor nemcsak mint a szabadság, a demokrácia letéteményese jelenik meg, hanem mint a modern kor problémáira javasolt általános megoldás. A fogalom mögött ilyenkor, ha kimondatlanul is, vagy egyfajta premodern közöség képe lehelhető fel, vagy pedig egy változatos, sokszínű poszt-

modern társadalomé. Mindkettőnek kulcsfontosságú eleme, hogy *harmonikus, konfliktusmentes* társadalomeszményt próbál követni.

5. A rendszerváltásig, és még utána is egy darabig, a civil társadalom témakörében született írások azt az illúziót táplálták, hogy mögöttük egy világosan artikulálható, pragmatikus társadalomkép található, még ha csak burkoltan is. A mából visszatekintve egyértelmű, hogy ez nem volt igaz. Ennek igazolásaként érdemes összehasonlítani a lengyel Szolidaritás 1981-es és 1990-es (Balcerowicz-féle) programját.⁸ A kettő közötti különbségek egyértelműen nem magyarázhatók kizárólag az „önkorlátozás” megszűntével (vagy átalakulásával).

Új problémák 1989 után · Míg a rendszerváltás előtt a civil társadalom fogalma Kelet-Európában elsősorban ideálként működött, 1989 után lehetővé vált annak megfigyelése, hogy a „gyakorlatban” azt nyújtja-e, amit elvártak tőle. Nyilvánvaló lett, hogy a már meglévő problémákat nem tüntette el, sőt újak is jelentkeztek. Ezek közül most hármat emelünk ki.

1. A civil társadalom szerepe és ennek a szerepnek mértéke a kelet-európai rendszerváltások kikényszerítésében erősen vitatott, bár kétségtelen, hogy e vitának van valóságalapja. De az átmenet során játszott szerepe igen csekély. És nem is lehet ez másként, hiszen az átmenet irányát, prioritásait, sebességét nem a civil társadalom döntötte el, nem is tudta komolyan befolyásolni, hiszen az egész folyamatot felülről irányították. A civil társadalomnak semmilyen szerepet nem szántak sem a hazai politikai elitek, sem a meghatározó nemzetközi partnerek.

2. Nemcsak gyakorlati szerepe nem volt, hanem a rendszerváltás és az átmenet értelmezésére sem alkalmas. Nehezen vagy egyáltalán nem bizonyítható, hogy a kelet-európai „forradalmak” fő mozgatórugója a civil társadalom újjáéledése volt. Az egyik legambiciózusabb (és széles körben elfogadott) arra irányuló kísérlet, hogy a rendszerváltást ezzel magyarázza Vladimir Tismăneanu könyve, a *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel* (Tismaneanu, Vladimir – 1992). A könyv alap gondolata szerint a kelet-európai rendszerváltozásokat elsősorban egy erkölcsi megújulás tette lehetővé, és ezzel párhuzamosan, vagy ennek eredményeként a civil társadalom feléledése. Emellett a könyv felsorolja a külső és belső politikai, gazdasági okokat is, és viszonylag részletesen elemzi őket. A szerző szerint azonban a legfőbb ok, amely nélkül igazi rendszerváltozás nem lett volna, erkölcsi, ugyanis ez tette lehetővé a (demokratikus) politika visszatérését régióinkba. Ez azért is fontos, mert az átmenet csapdái, zsákutcái, sikertelenségei elsősorban szintén azzal magyarázhatóak, hogy milyen mértékben valósult meg az erkölcsi megújulás.

A szerző az akkori legfontosabb disszidensek munkáiból kiindulva úgy látja, hogy a morális megújulás kezdeti impulzusát egy olyan szemléletbeli fordulat adta, amely lehetetlenné tette az egyén számára, hogy kompromisszumot kössön a rendszerrel. Az egyén megtagadta a rendszer újratemelődének fő eszközét, a hazugságot, és – bármilyen hátrányokkal is járt ez számára – az erkölcsi integritást, az „igazságban élést” választotta.⁹ Ezen személyek köré, ahogy példájuk terjed, fokozatosan kikristályosodik a disszidensek által tárgyalt „más-

dik társadalom”.¹⁰ Ez egy idő múlva annyira meg tud erősödni, hogy – ha bizonyos belső és külső feltételek adóttak – meg tudja dönteni a totalitárius/autoriter rendszert. Most eltekintünk ennek a forradalom-értelmezésnek a kritikájától. Inkább nézzük meg, mennyiben használható ez a fogalom a mai, átmeneti társadalom értelmezésében. A civil társadalom fogalmában eszerint fellelhető a társadalom fejlődésének a motorja. A diktatúra alatt széttűzött civil társadalom újraalakulhat, még kedvezőtlen körülmények között is, hiszen csirái megmaradtak. Így viszont érthetatlenné válik, hogy az 1990 utáni eseményeket, az átmenet, a demokratizálódás, a demokrácia konszolidációjának nehézségeit kommentálva miért hivatkoznak olyan sokan (az említett szerző is) a civil társadalom gyengeségére. Ha a kialakult civil társadalom döntötte meg az autoritárius rendszereket, akkor miért mondja Tismăneanu 1992-ben, hogy nincs civil társadalom, miért követeli, hogy az értelmiségiek – a közismert kelet-európai modell szerint – megint álljanak csatasorba, vállalják a közéleti szereplést, hogy körülöttük létrejöhessen a civil társadalom? 1989 előtt ezt a munkát már nem végezték el? Egy generáción belül hányszor kell ezt a szerepet vállalni? Mikor mondhatjuk, hogy a civil társadalom most már tényleg „önszerveződik”, az értelmiségi pedig eltekinthet a közéleti „küldetéstől”, a „korparancstól”? Mindez arra figyelmeztet, hogy Tismăneanu valamit félreért: az ellenzéki értelmiségiek a régi rendszerben nem politikai programot fogalmaztak meg, amikor „méltóságban éléslől” beszéltek, hanem egy önmagukkal szemben felállított követelményt, illetve – társadalmi szinten – egy vágyat. Így alakulhatna ki, így alakulhatott volna ki a „párhuzamos társadalom” – mondták ők. De a nyolcvanas években ez még nagyon távoli célnak tűnt. Ezt Lengyelországban és Magyarországon – ahol a nyolcvanas években is folyamatosan lehetett dolgozni, kutatni – nagyon jól tudták a társadalomtudósok.¹¹ És a disszidensek tisztában voltak azzal, hogy a társadalom zöme nem őket támogatta (Lásd Michnik, Adam -1997). (Onnan is tudhatták, hogy egyes kutatók a Szolidaritás szakértői voltak.)

3. A harmadik nagyon fontos probléma, amely már jelenlegi folyamatokra vonatkozik, az a civil társadalom „endzsióizálódása”. A morálfilozófiai elképzelésekben nem merültek, nem merülhettek fel konkrét elképzelések, gyakorlati útmutatások a civil társadalomra vonatkozóan. Fokozatosan derült ki, hogy egy nem-kormányzati szervezet, egy egyesület tevékenysége nemcsak abból áll, hogy az utcán zászlókkal az élén tüntet valami ellen valamiért. Sőt, ha sikeres akar lenni, akkor teljesen másra van szüksége: (pénz)forrásokra, irodára, fejleces papírra, titkárnőre, tevékenységi tervek, „projektekre”. Aki aktívan részt akar venni a közéletben, az nem lángelkű szónok, nem harcos. Nem „küzd”, hanem bankszámlákat állít ki, partnereket keres, stb. Nem a szolidaritás és az önzetlen amatőr munka világában él, hanem profinak kell lennie versenyhelyzetben. A civil szféra nem a spontánul, „alulról” kialakuló önszerveződés. A civil világot igenis szervezni kell. És ha hatékony akar lenni, akkor nem spontán, hanem bürokratikus. A civil társadalom már nem morálfilozófiai probléma – a civil szféra menedzsmentje foglalkozik vele, természetesen a régi morális töltet nélkül – de arra hivatkozva. Mindez önmagában nem biztos, hogy baj – sőt, egyesek (elsősorban a civil szféra szereplői) szerint nagyon jó, ennek így kell lennie. Még akkor

is, ha ez szöges ellentétben áll mindazzal, amit a rendszerváltás előtt civil társadalomnak gondoltak. A dolgok „természetes” menetéhez tartozik az, hogy a spontán tevékenységek – némi tapasztalat alapján – rutinizálódnak (ha el nem tűnnek). Marad azonban még egy kérdés. A civil szervezetek jelentős része közügyek szervezésében, közéleti problémák kezelésében vesz részt. Az esetek többségében tevékenységi körük messze túlmutat az illető egyesület tagjain (tehát nem lakóházi társulásra gondolok), tevékenységük komolyan befolyásolhatja sok olyan ember életét, akiket nem is ismernek, és akik nem is hallottak az illető szervezetről. Sokszor maga az állam vagy a helyi önkormányzat ajánlja fel, osztja le nekik a munkát. Máskor ők maguk keresik meg, „találják ki” feladataikat tevékenységi körük függvényében. Igen ám, de – elvileg legalábbis – a kormány, a helyi önkormányzat, ha rosszul végzi munkáját, számot ad megbízóinak, legalább választáskor vállalja a felelőséget az illető közösség előtt. Nem így a civil szervezetek. Ők nem tartoznak felelősséggel senkinek még akkor sem, ha súlyosan károsítják egy közösség életét. Vegyünk egy példát.¹² Az egyik faluban interetnikus konfliktus robbant ki, a többségi lakosság megtámadta a helybéli cigány lakosságot, és felégette a cigánysor egyik oldalát. Tudomására jutott ez egy nyugati alapítványnak, amely lehetővé tette, hogy a felégetett házak helyett új, modern lakások épüljenek, amelyek értékben messze túlhaladták a régieket. Miután elmentek, a cigánysor másik oldala felgyújtotta az új lakásokat. Az alapítvány, amely legalább morálisan felelős a második konfliktusért, természetesen nem vállalta a helybéli cigányok előtt a felelőséget. Kérdés, hogy ez a probléma felmerült-e, amikor bemutatták az éves kiértékelést a fontosabb támogatóknak.

Következtetés · Az előbbieken alapján jogosultnak tűnik az a feltételezés, hogy a civil társadalom átfogó fogalma a *társadalmi jelenségek leírására*, értelmezésére alkalmatlan. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, mint 1989 előtt – hogy „mi nincs”.) A rendszerváltás után a fogalom iránti érdektelenség annak is tulajdonítható, hogy mind a jelenségek¹³, mind a fogalomhasználat rendkívül változatosak lettek (lásd: Papp Z. Attila – 2001), nagyon nehéz egy fogalomba sűríteni őket úgy, hogy annak értelme is legyen. Nem mondhatjuk, hogy ma a civil társadalom hozzájárul „a szabadság kis köreinek” a tágításához. A fogalom emiatt megtévesztő, nincs miért használni. Mára *elvezítette erkölcsi, morális tartalmát*. Ebből a kátyúból két kiút látszik körvonalazódni. Az egyiknek vállalnia kell, hogy morálfilozófiai töltete kiürült, már nem szerepelhet normaként a társadalomépítésben. A fogalom használata ma már félrevezető. Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb, és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például „helyi társadalom”, „civil szervezetek”, vagy „polgári társadalom” jobban segítenének munkánkban. A másik lehetőség, hogy elfeledjük Michnik, Havel, vagy akár Tismăneanu problémáját, és – ha már komoly dolgokkal akarunk foglalkozni – visszatérünk Patocka eredeti projektjéhez: az igazság és a szubjektivitás viszonya, a lélek gondozása. Ebben ugyan az aktivizmus nincs segítségünkre, de – mondjuk – Weber, Elias, vagy Foucault, igen.

JEGYZETEK

¹ A civil társadalom fogalmának mai, kelet-európai felhasználásával kapcsolatosan először a Teleki László Alapítvány 1997. szeptemberi konferenciáján támadtak kételyeim (lásd: *Regio*, 1998/3). Akkori érveimet jelen írásban is felhasználom.

² Megfigyelhető, hogy a civil társadalom témakörének népszerűsége körülbelül 1992-1993-ban tetőzött a nemzetközi szakirodalomban, majd folyamatosan csökkent. Nálunk a fogalom iránti érdeklődés, a témába vetett remény egyes esetekben még 1996-1997-ig is eltartott.

³ Nyilvánvaló, hogy voltak más okok is, de az állam iránti bizalmatlanság gyökerei ebben kereshetőek. A rendszer csődje a hétköznapi életben az adminisztrációként, igazgatásként fel fogott állam kudarcaként jelent meg.

⁴ Céljában rokon, vagyis szintén – többek közt – a létező szocializmus kritikájaként működött.

⁵ Lásd Friedrich, Curtis and Barber Friedrich, Carl J., Curtis, Michael, and Barber, Benjamin R. (1969), vagy Lipset, Seymour Martin; Bence György (1994). Az utóbbi magyar nyelvű változata Lipset, Seymour Martin; Bence György (1994).

⁶ A román demokratikus sajtó még akkor sem volt hajlandó leszámolni a civil társadalom mítoszával, amikor 1990. júniusában a bányászok betörték Bukarestbe. Ők a bányászok „rendfenntartó tevékenységét” azzal magyarázták, hogy a hatalom manipulálta őket. Ugyanakkor a bányászok meg voltak győződve, hogy a demokratikus ellenzéket nyugatról manipulálják, pénzelik. Egyik fél sem ismerte el a másik tevékenységéről, hogy a spontán önszerveződésnek legalább a csírája megtalálható benne.

⁷ Lásd Mastnak, Tomaz (1989) [. Az előadás 1987-ben hangzott el.

⁸ Lásd *Solidarity* (1981). Az összehasonlítást elvégzi Maurice Glasman (ld. Glasman, Maurice (1994).

⁹ Ez az alapgondolat viszonylag általános volt a közép-európai disszidensek között. Lásd Havel, Václav (1991), Michnik, Adam (1997), [Konrád György (1989). Az „igazságban élés” eredeti kidolgozója ebben a közép-európai ellenzéki körben tulajdonképpen Jan Patočka volt, a Charta 77 szellemi mentora (és egyik szóvivője) – Havel tőle vette át és fogalmazta meg a tétel népszerű (és népszerűsíthető) változatát. A témát más-különbben Szókratészről eredeztetik. Michel Foucault számára is a központi kérdés volt – főként munkássága utolsó szakaszában, de nemcsak akkor. A cseh és a francia gondolkodó munkásságának döbbenetes párhuzamosságait (hiszen jóformán nem hallottak egymásról) Szokolczai Árpád dolgozta fel. Lásd Szokolczai, Árpád (1994).

¹⁰ Nevezték még „párhuzamos társadalomnak (esetleg politikának)”, „alternatív társadalomnak”, „alternatív” vagy „ellenkultúrának”, „ellenrendszernek”. Ld. Hankiss Elemér (1989).

¹¹ Érdemes megnézni elsősorban az akkori értékszociológiai kutatásokat. A magyarországi helyzetről lásd elsősorban Hankiss Elemér (1979), Hankiss Elemér (1982), Hankiss Elemér (1989), Hankiss, Elemér (1988). Lengyelországról lásd például Marody, Mira (1988), Kolarska-Bobinska, Lena (1988).

¹² A példa nem fiktív, egy reális esetről van szó.

¹³ Itt most nem tárgyalhatjuk, de a helyzetet még jobban bonyolítja, hogy a nem-kormányzati szervezetek tulajdonképpeni céljai másak, igazából nem közügyek, a szervezet csak egy álca. Ezt hivatottak érzékeltetni az olyan rövidítések, mint például FANGO (fake ngo), DONGO (donor-oriented ngo), MONGO (money-oriented ngo), MANGO (mafia-oriented ngo), stb. Lásd Miszlivetz Ferenc – Jensen, Jody (1998). Ráadásul ezek végképpen megkérdőjelezzik a fogalom morális töltetét.

KÖNYVÉSZET

Friedrich, Carl J.; Michael Curtis; Benjamin R. Barber: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*, New York, Washington, London, 1969, Praeger Publishers

Glasman, Maurice: *The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity*, in *New Left Review*, no. June, 1994

Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*, 1979, Budapest, Magvető

Uő: *Diagnózisok*, 1982, Budapest, Magvető

Uő: *The 'Second Society': Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?*, in *Social Research*, 55, no. 1-2, 1988

Uő: *Kelet-európai alternatívák*, 1989, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*, 1991, Madách

Kolarska-Bobinska, Lena 1988: *Social Interests, Egalitarian Attitudes, and the Change of Economic Order*, in *Social Research*, 55, no. 1-2, 1988

Konrád György: *Az autonómia kísértése. Antipolitika*, 1989, Codex RT.

Lipset, Seymour Martin – Bence György: *Anticipations of the failure of Communism*, in *Theory & Society*, 23, 169-210, 1994

Uő: *Előrelátás és meglepetés*, in *Századvég*, no. tavasz
Marody, Mira: *Antinomies of Collective Subconsciousness*, in *Social Research*, 55, no. 1-2, 1988

Mastnak, Tomaz: *Modernization of Repression*, in Gáthy Vera (ed.): *State and Civil Society: Relationships in Flux*, Budapest: 89-98, 1989

Michnik, Adam: *Scrisori din închisoare și alte eseuri*, Vladimir Tismăneanu, prefața de, 1997, Iași, Polirom

Miszlivetz Ferenc; Jody Jensen: *A civil társadalom metamorfózis: 1988-1999*, in Miszlivetz Ferenc. (ed.) *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*, 1998, Szombathely, Savaria University Press

Papp Z. Attila: *A civil társadalom eszméje a romániai nyílvánosságban 1990 után*, in Papp Z. Attila. (ed.) *Sétányomok. Szocioesszé*, 2001, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó

Solidarity: Programme adopted by the First National Congress, in *Poland 1981: Towards Social Renewal*, Raina, Peter (ed.), 1981, London: Allen and Unwin, 326-390

Szokolczai Árpád: *Thinking Beyond the East-West Divide: Foucault, Patočka, and the Care of the Self*, in *Social Research*, no. Summer, 1994

Tismăneanu, Vladimir: *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, 1992, New York; Toronto, The Free Press